

Válasz A. Sajti Enikő, Békés Csaba és Sokcsevits Dénes opponensi véleményére

Mindenekelőtt szeretném megköszönni opponenseimnek, Anderléné Sajti Enikőnek, Békés Csabának és Sokcsevits Dénesnek, hogy időt és energiát szántak disszertációm értékelésére. Alapos és részletes elemzéseikben számos, konkrétumokra is kiterjedő konstruktív bírálatot, korrekciót és javaslatot fogalmaztak meg, amelyek köszönök, csakúgy mint a disszertáció egészében véve pozitív megítélését. Külön köszönöm azokat az informatív és inspiratív párhuzamokat, kiegészítő fejtegetéseket, pl. Békés Csaba kremlinológia-hasonlatát, amelyek nagy segítségemre lesznek a további kutatómunkában, ill. a disszertáció szövegének finomításában és (a remélhető) publikálásra való előkészítésében.

A továbbiakban engedjék meg, hogy válaszomban –a védési eljárás hagyományainak megfelelően – a bírálatok azon pontjaira fókuszáljak, amelyekben az opponenseim kérdéssel éltek vagy kritikát fogalmaztak meg.

A. Sajti Enikő véleményének bírálati részében talán a leglényegesebb problémára tapintott rá a válogatási szempontjaimra vonatkozó kérdéseivel és kritikáival. Miért csak a nyugati, főképp angol nyelvű szakirodalomra koncentráltam? Miért hiányzik, bizonyos kivételektől eltekintve, a különféle délszláv nyelveken megjelent, ill. a magyar szakirodalom elemzése? S ha a délszláv szerzők munkáinak részletesebb bemutatása elmarad, akkor hogyan és miért bukkan fel az *Összegzésben* külön kategóriaként a nemzeti narratíva?

A felvetések kétségtelenül jogosak, mert ezek nélkül a szakirodalom áttekintése még relatív értelemben sem lehet teljes. A disszertáció készítése során az egyik fő kihívást valóban az jelentette számomra, hogy a – már pusztán mennyiségi okokból is elkerülhetetlen – szelekciót milyen elvek szerint hajthatom végre úgy, hogy a „végeredmény”, a bemutatott művek köre, reprezentálhassa a jugoszláv dezintegrációról szóló értelmezéseket? Abból indultam ki, hogy az angol nyelvű elérhetőség megfelelő „előszűrő” abban a tekintetben, hogy mit tekinthetünk a nemzetközi szakirodalom integráns részének, a jugoszláv végkifejletről szóló tudományos diskurzusok széleskörűen ismert produktumainak. Hogy ezekből mit tekintettem valóban fontosnak, abban persze megjelennek a szubjektív elemek és korlátok, de igyekeztem három elvet szem előtt tartani: hogy a leginkább idézett; a tipikus álláspontokat legkorábban és legkarakteresebben megfogalmazó; továbbá hogy a más historiográfiai összefoglalásokban is kiemelt munkákra koncentráljak. Részben ez utóbbival magyarázhatom (bár nem mentegethetem) a *Historiográfiai összefoglaló* féloldalasságát,

hogy ti. abban csak négy művet mutattam be részletesebben; de megítélésem szerint a négy legfontosabbat és legidézettebbet (a másik ok pedig az, hogy elsősorban azokra a forráselérési problémákra, diszciplináris sajátosságokra, emocionális és generációs szerzői hátterekre szerettem volna rámutatni, amelyek magyarázhatják, hogy a jugoszláv dezintegráció „első történetét” miért nem a történészek, hanem a széles értelemben vett politikai tudományok művelői írták meg).

Az angol elérhetőség kívánalmával persze a hazai szakirodalmat gyakorlatilag eleve kizártam, de ez nem lebecsülés, s annyiban talán nem is elfogadhatatlan, hogy annak bevonása a magyar olvasók, a magyar szakmai közösség számára nagy újdonság-értékkel nem bírt volna. Ezért elegendőnek tartottam egy informatív jellegű felsorolást (de ennyit szükségesnek is, mert enélkül a „relatív teljesség” minimuma sem lehetne meg). A délszláv szerzők tekintetében ez a korlát sokkal kevésbé állt fenn, emellett legalább egy kitekintés erejéig külön is fontosnak tartottam összefoglalni a helyi szakirodalmi percepciókat. Ez indokolja a nemzeti narratíva beemelését a zárófejezetbe, noha elismerem, ez akkor lett volna megfelelően alátámasztott, ha ez a szakirodalom a törzsszövegben is nagyobb teret kap.

Sajti Enikő véleménye – s két másik opponensem ide kapcsolható megjegyzései – alapján úgy látom, hogy a válogatási szempontjaim nem voltak kellően egyértelműek és következetesek. Ezt a végleges változatban korrigálnom kell. Ugyanakkor a fentebbi hipotéziseimet illetően megnyugtató, hogy megítélésük szerint, összességében véve, sikerült releváns műveket kiválogatnom és reprezentatív minta alapján bemutatnom Jugoszlávia dezintegrációjának szakirodalmi percepcióját.

Békés Csaba igen találóan jellemzi az általam vizsgált munkákat, amikor azt írja, hogy ez a szakirodalom a módszereit és a műfaját tekintve „valahol a hetvenes-nyolcvanas évekbeli kremlinológia és a valódi forrásokra alapozott szaktudományos munkák között van” (4. old.). Két másik opponensem szintén utal a forrásokhoz való hozzáférés problémáira, de magam is hasonlóan szerettem volna kifejezni azzal, hogy többször, pl. a *Historiográfiai összefoglalóban* és a végső *Összegzésben* a bemutatott feldolgozások egyik fő hiátusaként a primer forrásokkal való gyenge alátámasztottságot neveztem meg. Ugyanakkor érdemes kiemelni ennek a szakirodalomnak a „köztes” jellegét, mert a forrásbázis a klasszikus kremlinológiához képest azért jobb, főképp a hágai törvényszék gyűjtőmunkájának köszönhetően, ezért megítélésem szerint a tartalmi kifejtés is minőségibb, kevésbé spekulatív.

Érdemes továbbá hozzátenni, hogy ma már folynak más komoly forrásfeltáró munkák is. Ma már ebben a tekintetben nem olyan rossz a helyzet, mint talán magam is sugalltam. Zágrábban pl. 2005-ben létrehozták a Honvédő Háború Dokumentációs és Emlékközpontját, amely 2007 óta 17

kötetnyi dokumentumot adott közre a horvátországi háborúról.¹ A belgrádi Jelenkortörténeti Intézet 2010-ben szintén indított egy átfogó publikálási programot a jugoszláv válság dokumentumaiból², 2013-ban pedig az Egyesült Államokban hoztak nyilvánosságra mintegy 300, a titkosítás alól feloldott elemzést és határozatot a boszniai háborúról, ill. az azzal kapcsolatos amerikai politikáról.³ Ezek persze az 1990-es években és a 2000-es évek első évtizedében született munkákba még nem épülhettek be (pontosabban csak a máshol már korábban elérhetővé vált dokumentumok), s magam elsősorban ezekkel foglalkoztam, mert ezekben fogalmazódtak meg a felbomlás és a háborúk máig alapvető interpretációs keretei. De kétségtelen, hogy az elsődleges forrásokra való fokozott támaszkodás a történeti hitelesség, az események pontosítása és árnyalása tekintetében jelentős előrelépést fog eredményezni.

Az értekezés zárófejezetét, az *Összegzést* illetően Békés Csaba két fontos kritikai észrevételt is tesz. Maximálisan igaza van abban, hogy a szerzői véleményeket célszerűbb lett volna (ahogy más fejezetek esetében is) elkülönítve összefoglalni, s nem a végső konklúzióval, általános értékeléssel vegyítve taglalni. A másik, s fontosabb észrevétele a lezáratlanságra, magának a végkonklúzióknak a hiányára figyelmeztet. Ebben a fejezetben a vizsgált paradigmák rövid összefoglalása mellett igyekeztem azokat értékelni is, három irányban haladva. Egyrészt igyekeztem rámutatni az eddigi szakirodalmi termés pozitívumaira (pl. hogy a dezintegrációról benne felhalmozódott tudás nyilván nem végleges, de már érvényes – 329. old.), másrészt igyekeztem rámutatni a hiányosságokra, vitákra és az általam legszükségesebbnek tartott továbbfejlesztési irányokra, s végül igyekeztem konkrétan kiemelni a szerintem legkiérleltebb munkákat. A továbbfejlesztési irányokat illetően legfontosabbnak a forrásbázis bővítését, az átpolitizáltság csökkentését és a komparatiztikai szemlélet tágítását tartom (de ez utóbbi, ahogyan azt Békés Csaba a kelet-közép-európai átalakulási folyamatokra és a jugoszláviai helyzetre adott nagyhatalmi reakciók hasonlósága kapcsán felveti, ráfért volna az én elemzéseimre is). Szintén fontos továbbfejlesztési iránynak tartom – bár ez tkp. már politikai feltétel – egy széleskörűen elfogadott közös történeti szintézis megírását, amire voltak már kísérletek⁴, de ami valójában még hátra van. Tudományos értelemben nyilván ez sem fog „végleges” válaszokat adni, de a társadalmi megbékélést elősegítheti. Azonban, ha az olvasóban hiányérzet keletkezett, akkor – sajnos – nyilvánvalóan nem sikerült ezt az értékelést egyértelműen megtennem, nem sikerült kellően határozott és karakteres vélemény formájában megfogalmaznom.

¹Republika Hrvatska i Domovinski rat 1990.-1995. – Dokumenti (<https://centardomovinskograta.hr/category/izdavacka/dokumenti/> – utolsó elérés 2021. 01. 15.)

²Jugoslovenska kriza: projekat izdavanja dokumenata o raspadu SFRJ (<https://isi.co.rs/projekti/jugoslovenska-kriza/> – utolsó elérés 2021. 01. 15.)

³Bosnia, Intelligence and the Clinton Presidency (<https://www.cia.gov/resources/publications/bosnia-intelligence-and-the-clinton-presidency/> – utolsó elérés 2021. 01. 16.)

⁴Charles Ingrao – Thomas Emmert (eds.): *Confronting the Yugoslav Controversies. A Scholars' Initiative*. West Lafayette, 2012², Purdue University Press (https://docs.lib.purdue.edu/purduepress_ebooks/28/ – utolsó elérés 2021. 01. 31.).

A Varsói Szerződés 1968-as csehszlovákiai intervenciójának jugoszláv megítélése kapcsán opponensem azt kérdést veti fel, hogy éltek-e a titói vezetésben a románhoz hasonló félelmek egy esetleges szovjet katonai beavatkozással kapcsolatban? A prágai tavasz letörésének jugoszláv visszhangját valóban csak egy félmondattal érintettem, mivel nagyon messze van a disszertáció tárgyától. De véleményem szerint nem. Belgrád kezdettől fogva valószínűtlennek (ha a legelső pillanatokban nem is teljességgel kizárhatónak), az idő múlásával pedig egyre kevésbé valószínűnek tartotta a szovjet intervenciót (emlékezve arra, hogy ilyenre 1948 után sem került sor). Noha augusztus 20-át követően éles és kölcsönös ideológiai vádaskodások és sajtópolémia bontakoztak ki a két ország között, a viszony korántsem romlott meg sem olyan mélyen, sem olyan tartósan, mint a magyar '56 kapcsán, nem is beszélve 1948-49-ről. S erre mindkét fél vigyázott. Moszkva hamar elkezdett kettős üzeneteket küldözgetni: pl. Dobrivoje Vidić nagykövet előtt a szovjet külügyi vezetők többször hangoztatták a vita mederben tartására és a további együttműködésre való szándékukat. Belgrád szintén arra törekedett, hogy a csehszlovák kérdés eltérő megítélése ne eszkalálódjon és ne vezessen kezelhetetlen konfliktushoz (ahogy Tito mondta egy ízben: nem dolgozunk nagyobb cseheknek lenni a cseheknél). Az intervencióból tehát nem következtek a „szocialista tábor” kiterjesztésének aktuális veszélyére, hanem a Brezsnyev-doktrínának megfelelő, táboron belüli (persze jugoszláv szempontból kötelezően elítélendő) „rendcsinálásként” értékelték azt. Inkább az az érdekes, hogy belpolitikailag milyen jól hasznosította Belgrád a vitát, mert az átmenetileg valóban megnőtt szovjet nyomás (és az arra rájátszó belső propaganda) erősítette a JKSZ és személyesen a pártelnök-államfő, Josip Broz Tito népszerűségét, ami az egyébként is nehéz 1968-as esztendőben jól jött a rendszernek (elég csak a júniusi belgrádi diáklázadásra, a novemberi albán tüntetésekre, vagy az 1967-es nyelvi deklaráció óta erősödő horvátországi feszültségekre gondolnunk).⁵

Arról nem tudok, hogy az 1986-os szerb akadémiai memorandumnak lett volna kapcsolata akár a gorbacsovi reformfolyamatokkal, akár a magyarországi „Társadalmi Szerződés” előkészítésével. Az előbbivel biztosan nem, mert bár Gorbacsov reformpolitikájában (vagy inkább retorikájában) idővel megjelentek bizonyos „jugoszláv küllemű” eszmék (önigazgatás, szocialista piacgazdaság, a föderáció decentralizálása), de kizárt, különösen hatalmának első egy-másfél évében, hogy ezekhez ellenzéki jugoszláv körökben keresett volna inspirációt. Később Gorbacsov valóban nagyobb figyelmet szentelt Jugoszláviának (ezt mutatja az 1988. márciusi látogatása is), de a két ország reformtörekvéseinek szisztematikus összehangolására sosem került sor. A memorandum a tartalmának szerb sérelmi jellege miatt nem gyakorolhatott érdemi hatást a „Társadalmi szerződésre” sem, mert főleg Szerbia és a szerb nemzet diszkriminálását – hozzátenném: többnyire vélt

⁵Az 1968-as konfliktus áttekintését lásd Petar Žarković *Yugoslavia and the USSR 1945-1980: The History of a Cold War Relationship* c. tanulmányának IV/1. részében (http://yuhistorija.com/int_relations_txt01c1.html – utolsó elérés 2021. 01. 14.).

diszkriminálását – vetette a Tito-rezsim szemére, s nem a demokrácia-deficitet vagy általában a gazdasági és társadalmi rendszer jellegét. Bizonyos személyi kontaktusok persze lehettek, de ennek sem kell nagy jelentőséget tulajdonítanunk, mert a magyar-jugoszláv ellenzéki kapcsolatok meg sem közelítették azt a szintet, ami a magyar-lengyel vagy a magyar-cseh relációban megfigyelhető volt.

Békés Csaba arra is rákérdez, hogy mennyiben vehető komolyan az orosz-ukrán államszövetséghez való 1999-es szerb csatlakozási szándék. Nos, semennyire. Pusztán egy szándéknyilatkozatról volt szó, amely az orosz-belarusz (nem orosz-ukrán) integrációhoz, az 1996-ban deklarált, de papíron maradt „Oroszország és Belarusz Közössége” nevű formációhoz való csatlakozást célozta, és amellyel az akkor már NATO-bombázások alatt álló Szerbia nagyhatalmi védnököt keresett magának. Moszkva azonban (legalábbis nyilvánosan) csak a hallgatással reagált, mert nem akart közvetlenül belekeveredni Szerbia és a NATO katonai konfliktusába, s az elutasítás nyomán Belgrád is hagyta gyorsan feledésbe merülni a javaslatot. Valójában az egész nem volt több egy olyasfajta ötletelésnél, próba-ballonnál, amilyennel máskor is kísérleteztek, amikor oldani akarták Szerbia nemzetközi elszigeteltségét. Milosevics pl. egy 1992. júniusi nyilatkozatában a szerb-görög konföderáció javaslatával állt elő, szintén eltekintve a földrajzi kapcsolat hiányától, vagy – más megfogalmazásban – a „macedón akadálytól.”⁶

Az *Európai Unió és a Nyugat-Balkán* c. alfejezettel kapcsolatban opponensem szóvá teszi, hogy megfeledeztem arról, miszerint Szlovénia lett az első poszt-jugoszláv uniós tagállam, jóval Horvátország előtt, már 2004-ben. Ez igaz, de Szlovénia uniós felvétele nem véletlenül maradt említés nélkül. A szóban forgó rész ugyanis kifejezetten a nyugat-balkáni bővítéssel foglalkozik, Szlovéniát viszont, Horvátországtól eltérően, az Európai Unió sohasem tekintette a Nyugat-Balkán részének. Szlovénia hiánya azonban más kontextusban mégis felvethető, mert nem szóltam arról, hogy Szlovénia uniós tagállamként hogyan viszonyult Brüsszel nyugat-balkán-politikájához? Ebben a tekintetben egy fordulatot érdemes kiemelni. Az 1990-es években Szlovénia igyekezett úgy tenni, mint akinek semmi köze sincs a délszláv térséghez. Nem akarta ugyanis veszélyeztetni a nyugati integrációs szervezetekbe való saját bejutási esélyeit azzal, hogy Nyugaton esetleg egy válságzóna részének tekintik. 2004 után viszont a mindenkor kormányzatok párt-összetételétől függetlenül Szlovénia a Nyugat-Balkán integrálásának egyik szószólója lett (noha tett ennek ellentmondó lépéseket is: a szlovén-horvát határvita miatt pl. kilátásba helyezte a horvát uniós csatlakozás blokkolását). S itt érdemes megjegyezni, hogy 2013 óta hasonló attitűd jellemzi Horvátországot is: bár nem feltételek nélkül, de egyértelműen szorgalmazza a térség integrálását.

⁶Stephen F. Larrabee: The former Yugoslavia. Emerging security orientations. In: *Central and Eastern Europe: The Challenge of Transition*. Ed. Regina Cowen Karp, SIPRI – Oxford Univ. Press, 1993, p. 186.

Sokcsevits Dénesnek köszönöm, hogy korrigálta egy szaknyelvi pontatlanságomat és egy tárgyi tévedésemet Ljudevit Gaj nyelvi reformja kapcsán. De tanulságos a Horvátország közép-európai vagy balkáni regionális hovatartozásával kapcsolatos közvélemény-kutatás értelmezéséhez fűzött kommentárja is, amelyben fontos szociológiai és társadalom-lélektani sajátosságra mutat rá a válaszadók megfelelési szempontjaira és sztereotípiáira figyelmeztetve. Hogy az adott kutatás során elvégezték-e a megfelelő korrekciót, azt sajnos nem tudom megítélni, de mivel a kutatás nem volt reprezentatív, nem szakintézmény végezte, valószínűleg nem; s erre egyértelműen utalnom kellett volna.

Stjepan Radić és Alojzije Stepinac kapcsán nem látok döntő különbséget kettőnk véleménye között. Radić valóban nem a balkáni politikai kultúrában szocializálódott. Ő természeténél fogva impulzív egyéniség volt, aki a politikában két elnyomás ellen küzdött (egyszerre volt harcos horvát nemzeti érdekvédő és harmadikutas parasztforradalmár), s mindez együtt gyakran rapszódikus cselekedetekben és radikális retorikában öltött testet. Olyan retorikában, amely – remélem, nem hangzik félreérthetően ez a visszavetítés – köszönőviszonyban sem volt a politikai korrektséggel. Az analógia azonban véleményem szerint fennáll. Persze a balkáni politikai stílusnak nincs egzakt definíciója, de azt hiszem, ha ilyet mondunk, akkor azért a szeszélyességre és a kiszámíthatatlanságra is gondolunk (különösen, ha kiszámíthatatlanságon nemcsak a célok ellenfelek előtti elrejtését értjük, hanem a következtelenséget vagy a hívek számára is nehezen követhető 180 fokos cikk-cakkokat is). A megjegyzésemmel nem is Radić tevékenységének egészét szándékoztam jellemezni. A szeszélyességével és a hívei között élvezett karizmájával arra akartam utalni, hogy a délszláv népek politikai kultúrájában nincs akkora különbség, amint azt az orientalista-balkanista szemlélet feltételezi – s ennek érzékeltetésére direkt hoztam fel Radić stílusát mint egy nem-szerb példát, mivel az orientalista-balkanista megközelítésben a szerb politika balkanizmusa úgy mond „természetes.”

Sokcsevits Dénesnek a ljubljanoi egyetem bezárási tervéhez fűzött magyarázata igen fontos és megvilágító erejű, kettős értelemben is. Egyrészt meggyőző az az állítása, hogy Radić egy „jugoszláv nacionalista pillanatában” élt ezzel a javaslattal; másrészt, ha azt Radić valóban jugoszláv nacionalistaként tette, akkor bizony jól érzékelt az a veszélyt, amit „egy második hivatalos nyelv” intézményesítésével az egyetem – vagy általában a nyelvi különálláshoz való szlovén ragaszkodás – jelentett az egységes jugoszláv nemzet eszméjére nézve.

Ami Stepinac érsek perét illeti: való igaz, hogy a horvát katolikus egyházfő a függetlenség kikiáltását és nem magát az usztasa rezsimit üdvözölte 1941 áprilisában, s való igaz, hogy jóval több konfliktusa volt Ante Pavelić-el, mint amennyit (bár talán a legismertebbeket) én megemlítettem. Az elítéléséről is azt írtam, hogy alapvetően a katolikus egyháznak az új rezsimbe való „betörését” célzó politikai per volt (amely egyúttal beleillett Titónak a megtorlások tekintetében is egyensúlyozó nemzeti politikájába: ha már perbe fogták a legfőbb szerb kollaboránsokat, Milan Nedić quisling-

kormányfőt és Draža Mihailović csetnikvezért, akkor találni kellett „megfelelő” horvát kollaboránst is... különösen, hogy Pavelićnek és az usztasa fővezérek zömének sikerült külföldre menekülnie⁷). Nyilván nem léphetett ki Stepinac XII. Pius és a Vatikán általános (békenyilatkozatokat kiadó, sok humanitárius tevékenységet végző, de egészében véve óvatosan semlegességi) második világháborús politikájának a kereteiből sem.

Azonban véleményem szerint Stepinac intézményének és személyének a horvát társadalomban elfoglalt pozíciója volt annyira szilárd, hogy az érsek megengedhette volna – s meg is kellett volna engednie – magának az erőteljesebb szembenállást, pl. az NDH (a Pavelić-féle Független Horvát Állam) hivatalos állami ceremóniáin való egyházi, sőt személyes részvétel ritkítását (mert ha csak közvetve is, de a részvétellel mégiscsak legitimálta az usztasa rezsimet). A „per nyilvánvalóan politikai volt, de maga a vád nem mondható minden alapot nélkülözőnek” mondattal (disszertáció 109. old.) talán szerencsétlen megfogalmazásban, de Stepinac, ill. az általa vezetett egyház és az usztasák viszonyának ambivalens jellegét szerettem volna kifejezni. Azt az ambivalenciát, amelyet Mark Biondich a következőképpen foglalt össze: Stepinac nem volt usztasa, nem volt háborús bűnös, de nem volt a rezsimnek az a szókimondó kritikusa sem, akinek a hívei beállítják; s az, hogy magánúton vagy egyes ígehirdetéseiben elvi szinten elítélte az erőszakot és a rasszizmust, nem jelentette az usztasa rezsimtől való szisztematikus és nyilvános elhatárolódást.⁸

Sokcsevits Dénes igen megértően fogalmazott azzal, hogy az általam ismertett nagy mennyiségű irodalomból szinte nem is illik hiányolni semmit, mégis komoly hiátusra mutatott rá Michael Libal és Carol Hogde könyvei kapcsán. Egy historiográfiai munkából alapvető és/vagy karakteres művek nem hiányozhatnak. A Kecskés Gusztáv által szerkesztett „Brüsszelből tekintve” c. dokumentum-kötetről, amelyet Békés Csaba hiányol, ugyanezt mondhatom. Különösen azt sajnálom, hogy Libal könyve elkerülte a figyelmet (akire ugyan hivatkoztam, de csak egy közvetett forrás alapján), mert azt a német politikát tárgyalja, ami a jugoszláv dezintegráció egyik legfontosabb nemzetközi aspektusa, s ami a dezintegráció szakirodalmát az egyik legjobban megosztó kérdés.

Bírálóim felhívták a figyelmet bizonyos szerkesztési problémákra, terjedelmi aránytalanságokra, az időnként túlbonyolított szövegezésre. Sajti Enikő a dezintegrációs és háborús események leírása kapcsán, Békés Csaba pedig a történelmi felvezetést illetően jegyzi meg, hogy ezek feleslegesen hosszúak és szükségtelen részletességgel taglalják az adott kérdéseket. Hosszabb

⁷Közülük a britek vagy az amerikaiak többeket kiadtak (pl. Mile Budakot és Slavko Kvaterniket, akiket 1945-ben, ill. 1947-ben halálra ítélték), de Pavelićnek sikerült Argentínába szöknie. Mihailović szintén halálbüntetést kapott (1946. július 15.), Nedić pedig a hivatalos közlés szerint 1946. február 4-én öngyilkos lett.

⁸Mark Biondich: Controversies surrounding the Catholic Church in Wartime Croatia, 1941–45. *Politics, Religion & Ideology*, Volume 7 (2006), Issue 4, pp. 429-457. (<https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/14690760600963222> – utolsó elérés 2021. 01. 20.)

idő után újraolvasva a dolgozatot – friss szemmel, amikor már „nem voltam benne” nap mint nap –, igazat kellett adnom nekik. Ilyen terjedelemben tényleg nem szükségesek, s a disszertáció alapvető mondanivalójának az alátámasztásához elegendő lett volna az eseménytörténet, ill. a történeti előzmények feszebb összefoglalása is. A történeti felvezetést viszont azért illesztettem az orientalista interpretációt vizsgáló fejezetbe, mert szlovén és horvát szempontú (más nemzetekre alig tér ki), s véleményem szerint éppen a szlovének és a horvátok Jugoszláviához való viszonya, a délszláv egységállam kétszeri létrejöttében vállalt szerepe az orientalista interpretáció egyik legjobb cáfolata – de ez az egybe-szerkesztés valóban nem bizonyult olvasóbarát megoldásnak.

Az újraolvasás során azt is be kellett látnom, hogy a gyakori zárójeles beszúrák, hosszú idézetek, a főszövegtől tartalmilag elkalandozó lábjegyzetek valóban rontják a szöveg koherenciáját és olvashatóságát. A publikálásra való előkészítés során igyekezni fogok ezeket „kigyomlálni”, csakúgy mint jobban kifejezni az olyan – érzékletesnek szánt, de valóban rövidre zárt – hasonlatokat, mint a „fordított Monroe-elv”. Ezzel egyébként azt a 2000-es évek elején jellemző amerikai attitűdöt szerettem volna kifejezni, miszerint „Európa az európaiaké” – vagyis hogy a nyugat-balkáni „Pax Americana” katonai és politikai megteremtése után (azaz a daytoni egyezmény kikényszerítését, az 1999-es NATO-beavatkozást, az ENSZ Biztonsági Tanácsának 1244. sz. Koszovó-határozatát stb. követően) a térség konszolidálása és a konszolidáció finanszírozása már az Európai Unió feladata.

Végezetül szeretném ismételtlen megköszönni A. Sajti Enikő, Békés Csaba és Sokcsevits Dénes opponensi munkáját, disszertációm értékelését és konstruktív bírálataikat.

Diósd, 2021. január 31.

Juhász József